

I. Decenija sećanja

Regionalni izveštaj Helena Ivanov

Uredila Nataša Kandić

1. Uvod

Prošlo je skoro trideset godina od nasilnog raspada Jugoslavije, ali ako živite u bilo kojoj od bivših jugoslovenskih republika, nećete imati utisak da su se ratovi završili davno. Zapravo, mnogi diskursi promovisani tokom devedesetih i ranih dvehiljaditih godina i dalje se promovišu u javnom prostoru, razgovori i istraživanja o nestalim osobama ostaju nerešeni, a mnogi pojedinci i političke stranke koji su bili na vlasti još u devedesetima ostaju na pozicijama moći do danas.

Da ilustrujem, hrvatska književnica i članica Matice hrvatske dala je intervju u kojem je upotrebila reč „bube“ da opiše Srbe. S druge strane, srpski tabloidi često koriste termin „ustaše“ kada govore o građanima Hrvatske. Iako možda ne predstavljaju dominantan stav, ovi primeri ukazuju na stalno izostajanje potpune normalizacije diskursa u Srbiji i Hrvatskoj. Mrzilački i ponižavajući narativi opstaju u različitim slojevima društva, što ukazuje na to da je postizanje širokog društvenog sklada trajni izazov.

U isto vreme, Bosna i Hercegovina nastavlja da se bori da funkcioniše kao prava država, s bosanskim Srbima koji konstantno ometaju Predsedništvo onemogućavajući ga da efikasno deluje i Miloradom Dodikom koji uporno poziva na secesiju Republike Srpske. Naposletku, odnosi Kosova i Srbije nastavili su da se pogoršavaju, a pregovori o normalizaciji najbolje se opisuju kao proces *korak napred – dva unazad*. Poslednjih nekoliko meseci obeležio je niz razgovora visokih zvaničnika iz Beograda i Prištine koji su uglavnom bili uzaludni – budući da skoro nijedan od dogovorenih delova nije sproveden, a došlo je do višestrukih eskalacija tenzija koje dodatno komplikuju već tešku situaciju.

Dakle, ne samo što smo daleko od stvarnog procesa pomirenja među narodima bivše Jugoslavije već su neke zemlje i dalje vrlo daleko od pravih, stabilnih i dugoročnih rešenja ključnih političkih pitanja. U ovom izveštaju, tvrdimo da je deo problema upravo u politici sećanja i načinu na koji se ključni događaji iz jugoslovenskih ratova obeležavaju. Posebno, u većini ovih zemalja uporno se pokušava sprovesti marginalizacija žrtava i patnje drugih. Primetna su dva ključna obeležja širom zemalja i slučajeva – poricanje i *whataboutism*, pri čemu mnoge zemlje poriču ili da su se određeni zločini dogodili ili da su njihove snage bile uključene u izvršavanje takvih zločina; ili pak, alternativno, opravdavaju akcije i zločine svojih snaga ukazujući na zločine koje je počinila suprotna strana.

Pored toga, u većini slučajeva primećena su i dva diskursa: *valorizacija*¹, to jest veličanje nasilja koje su počinile snage unutar grupe, kao i pojačana *viktimizacija*² žrtava unutar grupe uz malo

1 <http://etheses.lse.ac.uk/4409/>

2 <http://etheses.lse.ac.uk/4409/>

obaziranja na žrtve van grupe.³ Ova obeležja i diskursi zajedno stvaraju jednostranu sliku sukoba i događaja koji su se odigrali tokom devedesetih godina. Takav prikaz ratova, s druge strane, dalje osujećuje proces pomirenja i dugoročnu normalizaciju odnosa. Jedini izuzetak od takvih komemoracija su nevladine organizacije, a u nekim zemljama i lokalne uprave, koje često pozivaju na ujedinjeniji i tačniji pristup komemoracijama – zahtevajući priznanje svih žrtava, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, i odgovornost u ime svojih vlada.

Da bismo upotpunili naše tvrdnje i argument, u ovom izveštaju pružamo detaljnu analizu komemorativnih praksi u bivšoj Jugoslaviji tokom poslednje decenije – počevši od 2012. i završavajući 2023. godine. Izveštaj se sastoji od sedam poglavlja. U prvom poglavlju pružamo detalje o metodologiji korišćenju za izradu izveštaja, kratak sažetak uticaja i posledica nasilnog raspada bivše Jugoslavije i opšti argument koji objašnjava politiku sećanja u regionu. Preostalih šest poglavlja bavi se svakom zemljom posebno: Srbijom, Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Kosovom, Crnom Gorom i Severnom Makedonijom. Svako poglavlje obuhvata teorijsku analizu politike sećanja zemlje o kojoj je reč, metodologiju korišćenu za određivanje događaja koji će biti predmet analize, kao i metode korišćene za analizu transkripata relevantnih govora na komemoracijama, i detaljnu analizu do pet unapred odabranih događaja čije su komemoracije u poslednjih deset godina analizirane.

1.1. Metodologija

Istraživači i istraživačice koji su pisali izveštaje za pojedinačne zemlje sledili su iste metodološke smernice. Odabrali su do pet ključnih događaja koji se odnose na jugoslovenske ratove, a koji se i danas obeležavaju (iako u nekim slučajevima ima samo četiri događaja usled manjka komemorativnih praksi u datoj zemlji). Odabir događaja zasnivao se na važnosti događaja – kako tokom rata ili oružanog sukoba (na primer, po broju žrtava ili uticaju koji je taj događaj imao na tok rata / oružanog sukoba), tako i po posledicama konflikta (npr. da li su i u kojoj meri ti događaji korišćeni u oblikovanju diskursa o ratu, oružanom sukobu, žrtvama i nacionalizmu).

Potom su analizirali kako su se komemoracije održavale tokom poslednjih deset godina, od 2012. do 2023. godine. Posvetili su posebnu pažnju ključnim narativima promovisanim prilikom komemoracija, prisustvu ili odsustvu zvaničnih predstavnika vlade, prisustvu ili odsustvu NVO i organizacija civilnog društva i, naravno, svim važnim promenama u diskursima i narativima o određenom događaju tokom poslednje decenije. Povrh toga što su napisali analitički i empirijski potkrepljena poglavlja, istraživači i istraživačice su prikupili i veliki broj transkripata ili video-zapisa govora održanih na komemoracijama u poslednjih deset godina, što predstavlja bogat empirijski arhivski materijal koji se može koristiti za buduća istraživanja.

Što se samih događaja tiče, ovde nije neophodno da se upuštamo u detaljnu metodologiju selekcije događaja budući da istraživači i istraživačice pružaju takve uvide u svojim poglavljima; stoga ću samo navesti događaje koji su bili predmet analize u ovom izveštaju.

³ Za potrebe ove publikacije, distinkcija unutar grupe / van grupe treba da se shvati kako je opisana u ovom radu: http://eprints.lse.ac.uk/46530/1/_libfile_REPOSITORY_Content_McDoom%2C%20The%20psychology%20of%20threat%20in%20intergroup%20conflict_The%20psychology%20of%20threat%20in%20intergroup%20conflict%20%28sero%29.pdf

- **Srbija:** genocid u Srebrenici, operacija „Oluja“, zločin u Štrpcima, početak NATO bombardovanja SRJ i Bitka na Košarama
- **Hrvatska:** operacija „Oluja“, operacija „Medački džep“, Bitka za Vukovar, ubistvo porodice Zec, operacija „Bljesak“
- **Bosna i Hercegovina:** genocid u Srebrenici, ubistva na Kazanima, masakr na Markalama, masakr u Ahmićima i Dan bijelih traka
- **Crna Gora:** deportacija izbeglih Bošnjaka, opsada Dubrovnika, masakr u Kaluđerskom Lazu, otmice i ubistva u Bukovici i zatočenje ratnih zarobljenika u Morinju
- **Severna Makedonija:** nezvanični početak oružanog sukoba, početak sukoba u oblasti Lipkova i Kumanova, masakr kod Karpalaka, potpisivanje Ohridskog okvirnog sporazuma
- **Kosovo:** masakr u Račku, napad na Prekaz, masakr u Velikoj Kruši, Bitka na Košarama i bombardovanja i egzekucije u zatvoru Dubrava

2. Jugoslovenski ratovi

Danas se većina stručnjaka slaže da priča o etničkim mržnjama koje vrebaju ispod površine i koje su ključni uzrok raspada Jugoslavije ne odgovara činjenicama. Na tom tragu, Gow (2003: 33) primećuje: „[r]aznolikost u Jugoslaviji kao celini bila je posebno primetna u Bosni, gde su katolici, pravoslavci i muslimani živeli zajedno dok zemlju nisu zahvatile političke tenzije, a na- posletku i oružani sukobi tokom devedesetih godina“. Zajednički život u miru preneo se i na lične živote ljudi – što se vidi po visokom broju etnički mešovitih brakova između Hrvata, Muslimana i Srba.

Uprkos toj želji za zajedničkim životom u miru, zemlja se ubrzo nakon Titove smrti 1980. godine obrela u ekonomskoj i političkoj krizi, koja je kulminirala usponom ekstremno nacionalističkih stranaka, koje su zvanično došle na vlast 1990. godine, kada su se u većini republika održali prvi višestranački izbori. U gotovo svim slučajevima, nacionalističke i prosecesionističke stranke su pobedile, a skoro sve su, u različitoj meri, prioritizovale nacionalni identitet i interese republike u odnosu na interese federacije. Ideologiji „bratstva i jedinstva“, koju su snažno zastupali Tito i Komunistička partija, bližio se kraj. Sredinom 1991. godine, počeo je nasilni raspad Jugoslavije.

Sledećih deset godina, ratovi su harali nekadašnjom federacijom, a procenjuje se da je između 1991. i 2001. godine život izgubilo čak 130.000 ljudi.⁴ Takođe, prisilno raseljavanje miliona ljudi bilo je rasprostranjeno. Na primer, u slučaju Bosne i Hercegovine, procenjuje se da je oko dva miliona ljudi, što je skoro polovina stanovništva te zemlje u to vreme, bilo primorano da napusti svoje domove za vreme rata 1992–1995.⁵ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), osnovan 1993. godine, optužio je 161 osobu za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije; od njih su 93 osuđene, 18 ih je oslobođeno, 13 predmeta je prosleđeno domaćim sudovima, a u 37 slučajeva optužnica je povučena ili je optuženi preminuo.⁶

Za sve vreme ratova u bivšoj Jugoslaviji, konzistentan faktor bila je rasprostranjenost mrzilačke propagande na svim stranama, iako različitog intenziteta, i upravo je ta propaganda obeležila te ratove od početka sve do gorkog kraja. Dobar deo te propagande služio je dehumanizaciji – nastojeći da prikaže pripadnike druge grupe kao neljudska bića koja nisu dostojna ljudskih prava dodeljenih ljudima po osnovu njihove ljudskosti. Osim toga, ta propaganda je umnogome crpla narative i diskurse pozivajući se na sećanja iz Drugog svetskog rata – i izjednačavajući, na primer, sve Hrvate sa ustašama. Takvim poređenjima, režim u Srbiji je pokušavao da opravda nasilje koje su njegove snage počinile nad hrvatskim civilima. Međutim, pošto su se ratovi okončali, mnogi su se nadali da će mir doneti i prosperitet, te da će narodi bivše Jugoslavije moći da žive zajedno i sarađuju u miru. Nažalost, kao što ovaj izveštaj pokazuje, istina i pomirenje daleko su od postignutih u ovom regionu – mnogi i danas koriste slične argumente kao devedesetih. Štaviše, same komemoracije – koje bi trebalo da budu događaji posvećeni sećanju na žrtve – prilike su kada se propaganda često ponavlja, čime se narodi ovog regiona još više udaljavaju, a njihovi životi otežavaju.

4 <https://www.slobodnaevropa.org/a/mapa-zrtava-ratova-sfrj/29667630.html>

5 <https://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts>

6 <https://www.icty.org/en/cases/key-figures-cases>

3. Politika sećanja u bivšoj Jugoslaviji

Kako pokazuju izveštaji iz svake zemlje posebno, politika sećanja u bivšoj Jugoslaviji obično je obeležena jednostranošću, viktimizacijom⁷ i valorizacijom⁸ unutar grupe i/ili preteranim poricanjem zločina – čime podseća na propagandu korišćenu devedesetih godina kako bi se opravdalo nasilje počinjeno u to vreme. Osim toga, obeležavanja se često koriste za širenje nacionalističkih narativa i podsticanje animoziteta između nacija i etničkih grupa, što odstupa od svrhe obeležavanja, a to je dostojno sećanje i odavanje počasti žrtvama.

Posebno, u Srbiji se takvo poricanje prepoznaje u konstantnom negiranju režima da se u Srebrenici ikada dogodio genocid, kao i u tome što ne postoji nikakvo zvanično državno obeležavanje žrtava tog genocida. Zapravo, jedine grupe koje zaista obeležavaju genocid u Srebrenici jesu lokalne nevladine organizacije. Što se tiče predstavnika države, oni i dalje negiraju da se genocid uopšte dogodio, često dovodeći u pitanje zvaničan broj žrtava i/ili predstavljajući Srebrenicu kao zločin, ali odbijajući da koriste termin „genocid“ kada se govori o događajima iz jula 1995. godine.

Narativi viktimizacije i valorizacije unutar grupe posebno su očigledni u obeležavanjima operacije „Oluja“ i početka NATO bombardovanja SRJ. U oba slučaja, uzroci koji sežu u dubinu – nasilje nad Hrvatima i Albancima – nikada se ne pominju, već se Srbi opet prikazuju kao žrtve nepravde i nasilja, izloženi nepravednom tretmanu predstavnika međunarodne zajednice i zemalja u regionu. Kao što pokazuje izveštaj o Srbiji, obeležavanja operacije „Oluja“ nabijena su emocijama i, iako koncipirana da obeleže žrtve, često uključuju i znatnu instrumentalizaciju žrtava. Što se tiče NATO bombardovanja 1999. godine, ta obeležavanja uvek su puna optužbi da je NATO učestvovao u agresiji čije su žrtve hiljade srpskih civila. Međutim, širi kontekst i pozadina NATO intervencije uvek su isključeni iz tih obeležavanja.

5

Slika nije mnogo drugačija u susednoj Hrvatskoj, u kojoj se operacija „Oluja“ (međunarodno priznat događaj etničkog čišćenja) slavi kao Dan pobede, pri čemu se istrajava u sličnom poricanju zločina koje su počinile hrvatske snage. Međutim, neki koraci ka poboljšanju preduzeti su uglavnom od strane lokalnih zvaničnika – kao što je gradonačelnik Zagreba – ili nevladinih organizacija. Na primer, takav razvoj se primećuje (o čemu više u poglavlju o Hrvatskoj) u obeležavanju ubistva porodice Zec – na kojem, od pre dve godine, kao govornik učestvuje i gradonačelnik Zagreba. Pored toga, sadašnji predsednik Vlade Andrej Plenković povremeno zauzima pomirljiv ton u govorima na obeležavanjima – međutim, to ni izdaleka nije dovoljno da dovede do stvarne istine i pomirenja. Na primer, pri obeležavanjima operacija „Oluja“, „Bljesak“ i „Medački džep“ i dalje se ne pominju srpske civilne žrtve (osim u nekim od Plenkovićevih govora, poput onog održanog 2020); umesto toga, fokus je uglavnom na viktimizaciji i valorizaciji ponašanja hrvatskih snaga tokom devedesetih godina.

Vrlo slično tome, predstavnici Kosova takođe ne pominju nijednu srpsku žrtvu, već se isključivo fokusiraju na zločine počinjene nad kosovskim Albancima. Dakle, u sva tri slučaja –

7 <http://etheses.lse.ac.uk/4409/>

8 <http://etheses.lse.ac.uk/4409/>

na Kosovu, u Srbiji i u Hrvatskoj – poricanje zločina, uz potpunu marginalizaciju patnje izvan grupe, i dalje traje.

S druge strane, u Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori svedočimo onome što bi se moglo nazvati „selektivna amnezija“, pri čemu su obeležavanja retka i retko ih posećuju visoki državni zvaničnici (osim ponekog izuzetka, kao što je godišnjica potpisivanja Ohridskog okvirnog sporazuma u Severnoj Makedoniji), a uz to obe države u određenoj meri ili negiraju ili aktivno ignorišu svako učešće u ratu /oružanom sukobu. Neshvatljiv nivo negiranja i ignorisanja događaja koji su se odigrali u Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori detaljnije je opisan u samim poglavljima, a pogotovo u empirijskim materijalima (poput govora zvaničnika).

Možda najilustrativniji primer situacije u celom regionu jeste Bosna i Hercegovina – s tri etničke grupe, od kojih svaka promoviše sopstveni narativ o događajima iz devedesetih. Nijedna zemlja bivše Jugoslavije nema toliko osporavanu politiku sećanja kao Bosna i Hercegovina. Tri strane još uvek nisu potpuno priznale zločine svojih snaga, iako se razlike javljaju među etničkim grupama i događajima, kao što je istaknuto u poglavlju o Bosni i Hercegovini. Nijedna od te tri grupe nije spremna da prizna zločine počinjene od strane njihovih snaga. Zapravo, komemoracije se mahom koriste kao platforme za promociju jednostranog razumevanja sukoba, uz snažnu marginalizaciju žrtava izvan grupe i potpuno zanemarivanje njihove patnje. Jedan od najflagrantnijih primera negiranja je odbijanje Milorada Dodika da prizna genocid u Srebrenici, često uz veličanje tog događaja. Međutim, to nije ni izuzetak kada govorimo o obeležavanjima u Bosni i Hercegovini, kao što je prikazano u posebnom poglavlju.

6 Detaljnija poređenja istih događaja i njihovih obeležavanja u različitim državama dodatno pokazuju koliko je bivša Jugoslavija daleko od pomirenja i adekvatno formulisane politike sećanja. U stvari, takva detaljna analiza navodi na zaključak da u regionu postoje paralelne „alternativne“ istorije. Na primer, Srebrenica ostaje najznačajnija komemoracija u Bosni i Hercegovini, kojoj prisustvuju svi visoki državni zvaničnici (osim srpskih zvaničnika), a često i predstavnici međunarodne zajednice. Nasuprot tome, u Srbiji se Srebrenica zvanično ne komemorira, a visoki zvaničnici ne daju važne izjave o Srebrenici. Zapravo, većina političara u Srbiji i dalje negira da se u Srebrenici dogodio genocid.

U Srbiji, obeležavanje Bitke na Košarama dobilo je na značaju nakon dolaska na vlast Srpske napredne stranke (SNS) 2012. godine. To što u toj bici nije bilo civilnih žrtava čini taj događaj posebno prikladnim za promociju nacionalističkih narativa i prikazivanje Srbije kao žrtve nepravednog postupanja i poraza. S jedne strane, obeležavanja te bitke uvek uključuju narative i stilske figure herojstva – prikazujući srpske snage kao hrabre i mlade borce voljne da žrtvuju život za otadžbinu. Osim toga, reference na nepravedan poraz Srbije (obično povezane sa ulogom međunarodne zajednice) veoma su istaknute, uz opšti narativ da je Srbima uskraćena prilika da dolično proslave svoju istorijsku pobjedu. Slično, u slučaju Kosova, obeležavanje te bitke i dalje je veoma istaknut događaj koji se uklapa u opšti narativ kosovske politike sećanja na događaje iz devedesetih – pri čemu je ta bitka prikazana kao jedna od najznačajnijih i najslavnijih bitaka OVK. Bitka na Košarama predstavlja se i obeležava kao presudna u dugogodišnjoj borbi Kosova za slobodu od Srbije, a njen značaj i važnost stalno se ističu u komemorativnim govorima. Za razliku od Srbije, obeležavanja na Kosovu koriste se i za slavljenje međunarodne zajednice i izražavanje zahvalnosti političarima iz sveta za podršku Kosovu, pri čemu se, u poređenju s drugima, često ističe uloga NATO-a. U stvari, 2023. godine, premijer Kurti je otvoreno zahvalio

NATO-u, tvrdeći da se pobjeda u toj bici može pripisati NATO-u. Zbog potpisivanja Kumanovskog sporazuma, kojim je utvrđeno da se trupe SRJ moraju povući sa Kosova, taj događaj se slavi kao velika i važna pobjeda na Kosovu. Razlike u obeležavanju ovih događaja samo dodatno pokazuju koliko je region udaljen od jedinstvenog stava o događajima koji su se odigrali tokom nasilnog raspada SFRJ.

Na kraju, suprotstavljeni i osporavani narativi o konfliktima i događajima posebno su očigledni u obeležavanju „Oluje“. S tačke gledišta Hrvatske, to je bila herojska pobjeda Hrvatske vojske nad srpskim okupatorom. I gotovo 30 godina kasnije, taj događaj se obeležava u skladu s takvim razumevanjem „Oluje“. Kako kaže autorka poglavlja o Hrvatskoj: „'Oluja' se u dominantnom narativu u Hrvatskoj slavi kao praznik, Dan pobjede i Dan hrvatskih branitelja.“ Uprkos tome što su stručnjaci i predstavnici međunarodne zajednice umnogome saglasni u stavu da je „Oluja“ zapravo bila događaj etničkog čišćenja, zvanična vlast u Hrvatskoj i dalje slavi taj dan kao dan pobjede, uz malo ili nimalo pomena civilnih žrtava ili činjenice da je oko 200.000 ljudi bilo prisiljeno da napusti svoje domove u avgustu 1995. godine. Međutim, u Srbiji se taj događaj doživljava kao jedna od najvećih tragedija koje su zadesile srpski narod. Zvaničnici Srbije označavaju „Oluju“ kao jedan od najtežih zločina počinjenih nad Srbima (iako često instrumentalizuju žrtve) i kao najgori primer etničkog čišćenja srpskog naroda. Ipak, osnovni problem u vezi sa obeležavanjem „Oluje“ u Srbiji jeste to što često obuhvata reference na Drugi svetski rat, čime se produbljuju tenzije između Srba i Hrvata, uz malo iskrenog poštovanja prema žrtvama.

Dakle, kako ova poglavlja pokazuju, politika sećanja i dalje je veoma podložna sporenju širom bivše Jugoslavije, pri čemu sve bivše jugoslovenske republike pate od iste boljke – jednostranog prikazivanja nasilnog raspada SFRJ. Jedina svetla tačka, koja daje nadu da će se jednog dana stvari možda promeniti nabolje, jesu nevladine organizacije, koje i dalje imaju ključnu ulogu u ispravljanju jednostranosti sadašnjih obeležavanja. U svim zemljama bivše Jugoslavije, njihova uloga u komemoracijama je vidljiva. U nekim slučajevima, to su jedini akteri koji organizuju obeležavanja – primer za to je obeležavanje Srebrenice u Srbiji. U drugim slučajevima, imaju važnu ulogu u zahtevima da obeležavanja budu inkluzivnija. Njihov posvećen i predan rad i dalje je jedina nada i potencijal za promene – što više uticaja i značaja steknu, to je verovatnije da će njihove glasove čuti relevantni adresati. Međutim, u svim zemljama bivše Jugoslavije, nevladin sektor još nije stekao značaj koji bi mogao dovesti do promene u komemorativnoj politici ili odlučivanju uopšte.

4. Zaključak

Postizanje pomirenja u regionu zahvaćenom oružanim sukobima uvek je težak zadatak – posebno ako rat uključuje poznate neprijatelje, kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini, gde mnoge žene prijavljuju da su lično poznavale muškarce koji su ih silovali u ratu. Ipak, to nije nemoguće, kao što pokazuje razdoblje posle Drugog svetskog rata; sada svi imaju normalne odnose s Nemačkom, uključujući i Izrael. Međutim, da bismo došli do tog stadijuma, potrebno je suočiti se s događajima iz prošlosti, pomiriti se s greškama koje je počinila grupa kojoj pripadamo, kao i s greškama drugih grupa, preuzeti odgovornost za zločine svoje grupe i adekvatno se izviniti *svim* žrtvama i pogodenima, a ne samo onima koji pripadaju našoj grupi. Bez toga, svaki razgovor o pomirenju je uzaludan. Dok pišemo ovaj izveštaj, nade za adekvatne razgovore o događajima devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije ostaju slabe – jer očigledno je da političko rukovodstvo nema želju da se bavi događajima iz prošlosti. Štaviše, u mnogim slučajevima, relevantni politički lideri često su voljni da ponovo koriste mržilačke diskurse prošlosti ako veruju da će to unaprediti političku agendu i strateške interese. I sve dok takvi pojedinci vode ove zemlje i kontrolišu medije (time ograničavajući uticaj nevladinih organizacija, na primer), nade za miran i funkcionalan zajednički život i pomirenje među narodima bivše Jugoslavije ostaće slabe.

Ipak, nadamo se da će ovaj izveštaj biti prvi korak u rešavanju problema. Dubinskim istraživanjem politike sećanja tokom protekle decenije nastojimo da ukažemo na razmere problema i pružimo kontekstualno i empirijsko razumevanje politike sećanja u postjugoslovenskom prostoru. Nadamo se da takvo razumevanje može poslužiti kao dobar prvi korak u razmišljanju o kreativnim rešenjima problema kojim se bavimo.